

ВЕРСКА ТОЛЕРАНЦИЈА У ВРЕМЕ ЦАРА КОНСТАНТИНА И ДАНАС

Слобода савести и вере представља данас једно од основних права појединца и као такво је гарантовано законодавствима већине савремених држава. Тако 18. члан Универзалне декларације о људским правима коју је Генерална скупштина Уједињених нација усвојила 10. децембра 1948. године¹ каже да „свако има право на слободу мисли, савести и вероисповести; ово право укључује слободу промене вероисповести и уверења...“

Много векова пре ове Декларације у Миланском едикту из 313. године читамо сличне мисли: „Зато смо се усагласили (Константин и Ликиније) и донели одлуку да свима дозволимо да исповедају своју веру, и ма која да је небеска сила, само да дâ нама и нашим поданицима мир и напредак. То је био изванредан и разуман начин да никоме од својих поданика не оспоравамо, били они хришћани или припадници друге вере, слободу вероисповести и на тај начин ће Свевишњи Бог, коме ће свако од нас слободно да се клања, уделити милост.“

Више од 16 векова дели ова два изузетно значајна документа донета у две различите епохе. Епохе су ван сваке сумње различите али им је захтев за верском толеранцијом исти. То нам даје за право да покушамо да анализирамо овај захтев у две поменуте епохе кроз одговоре на питања: да ли се верска толеранција у оба периода исто разумева? Да ли исти садржај овом појму даје равноапостолни цар Константин и писци Декларације о људским правима, а надасве, да ли је захтев за верском толеранцијом само лепа жеља која се друштвено не реализује кад је кроз векове треба непрестано понављати?

Верска толеранција данас

---

¹ За декларацију је гласало 48 земаља, ниједна није била против, а 8 је било уздржано. Између осталих је уздржана била и Југославија заједно са СССР-ом управо због овог члана о слободи савести.

Савремена идеја верске толеранције потиче из периода хуманизма. Она настаје као последица трагичног искуства западног раскола и верских ратова који потресају западну Европу у 16. и 17. веку. Првобитно је она виђена као начин за превазилажење једне конкретне кризне ситуације, тако да не настаје на идеолошкој основи, већ као нужан захтев да се успостави мир и сигурност у верским ратовима измученом западноевропском друштвеном ткиву. Као прва степенница у реализацији верске толеранције у том периоду је истакнута нужност одвајања Цркве од државе. То постаје оквир за формирање идејне основе верске толеранције, што можемо да пратимо кроз читав низ догађаја као и кроз читав низ друштвено ангажованих дела истакнутих филозофа – од „Писма о толеранцији“ Џона Лока из касног 17. века, преко Волтерове „Расправе о толеранцији“ (1763.) па све до наших дана. У савременим лаичким државама данас је углавном остварено начело првих просветитеља о одвојености политичке и црквене заједнице, што ствара предуслове за реализацију савременог захтева за верском толеранцијом а која подразумева најпре, религијску неутралност државе.

Другу степенницу у реализацији верске толеранције представља поменута Универзална декларација о људским правима којом се утемељују и гарантују основна права појединаца, укључујући и слободу вероисповести. Подсетимо се да је и у овом случају конкретан историјски тренутак у коме је она коначно уобличена био трагичан.

Жељу да се ужаси Другог светског рата никада више не понове, писци Декларације изражавају у уводу речима да је – *непоштовање и презирање људских права водило варварским поступцима, који су вређали савест човечанства...* Свакако да је савест човечанства била повређена али од варварских поступака су поред савести страдали и конкретни људи и то милиони оних који нису имали ниједан расположиви инструмент нити начин да се супротставе државним идеолошким ратним машинеријама са којима, у највећем проценту, нису имали ништа заједничко. Питања на која се очајнички тражио одговор била су: Како спасити појединца од уништавајуће моћи државе? Да ли су појединци беспоговорно служећи државама заборавили на виши закон хуманости? Да ли су се, уопште, могли на њега позвати?

20. век је био век тоталитаризама какви су се по први пут појавили у људској историји. Многе европске државе су на културни и друштвени песимизам настао после

Првог светског рата и пред претњом од комунизма, одговориле стварањем ауторитарних влада. Појава фашизма у двадесетак европских држава била је знак да су многи Европљани, жудећи за војном диктатуром и *чврстом руком*, сматрали да је либерализам банкротирао и да су парламентарне владе јалове. Тоталитаризам који је уследио и увео свет у нови сукоб, још жешћи од претходног, био је потпун, и у том смислу је он искључиво феномен 20. века. Ранија деспотска уређења нису располагала технолошким средствима, али ни посебном жељом да успоставе потпуну контролу над људима као што су то учинили фашизам и комунизам. Потпуна контрола и послушност, обавезност прихватања владајуће идеологије, нису остављали појединцу простор за испољавање приватности и слободе. Појединац није имао никаква права која би држава требало да уважава. Оваква друштвена кретања и схватања довела су људски род до најниже тачке бивствовања. „Упркос вредности коју су западњаци придали разуму, они су показали застрашујућу склоност ка ирационалном понашању и митским начинима размишљања – идејама које пркосе разуму, логици, па чак и здравој памети“ (М. Пера, 536). Европа се нашла пред ужасом сопственог наслеђа чији је један аспект био да се појединац, да се *мали човек*, не може одбранити од разорне моћи колектива, у овом случају државе, јер му није расположиво ни једно ефикасно средство. Са том свешћу су писци Декларације одмах по завршетку рата почели рад на формулисању основних људских права. Ова Универзална декларација је брана и крај разумевању државе-нације као највеће, па и искључиве вредности којој се људи, као најсветијем идолу, морају безусловно покорити и беспоговорно служити. Усвајањем Универзалне декларације о основним људским правима и њеним ратификовањем од стране држава широм света, по први пут у историји појединац је добио средство којим може да се бори против великих система штитећи своја права, а да та борба не буде безнадежна.

Ова два поменута елемента се појављују као најзначајнија у реализацији свих људски права укључујући и верску толеранцију. Први је, дакле, религијска неутралност државе, а други је део ширег захтева и схватања да појединци имају одређена права, између осталих и право слободе савести и вероисповести, која се од стране државе морају обезбедити али и штитити. Појединци имају права да се од државе заштите уколико она намеће било коју врсту идеологије или религијског веровања. Ово би била скица основне нити у настанку и савременом разумевању појма верске толеранције, где она, заправо,

прераста у апсолутну верску слободу. Запитајмо се сада да ли ово схватање можемо да протегнемо до античких времена, а пре свега до Римског царства и да тамо потражимо елементе верске толеранције или нетолеранције.

Верска толеранција у Римском царству

Задивљујуће политичко и културно јединство Римског царства се није манифестовало и религијским јединством. Својим освајањима Римљани нису потчињеним народима наметали своју религију нити један јединствен облик богослужења. Овако посматрано можемо да говоримо о одређеном облику верске толеранције која је постојала у Римском царству. Међутим, само римско разумевање друштвене улоге религије је од ове начелне толеранције створило став потпуне нетолеранције према хришћанима. Наиме, у старом свету религија је била у искључивом домену заједнице, а не појединца. Њена је улога била да доприноси стабилности и просперитету државе, а свако непоштовање богова сматрало се опасним за државу. То је античком разумевању религије давало изузетну политичност тако да су потчињени народи били у обавези да поштују своје богове и тако доприносе благостању и миру у држави. Рах Романа је био у нераскидивој вези са рах деогит. Поштовање богова је утемељивало религијски идентитет самог града или области и чинило кохезивни елемент друштвеног и политичког живота грађана. Степен учествовања грађана у локалним религијским праксама је био аналоган степену њихове социјализације. Супротно, одбијање учествовања у таквим радњама значило је маргинализацију личности. Међутим, ствар се није завршавала на личном нивоу, како би то био случај данас, већ се тај чин сматрао опасним по друштвени живот јер је могао да изазове гнев богова и тиме донесе пропаст граду. Даље, на нивоу целокупне царевине друштвено и политичко јединство се обезбеђивало обавезношћу, па макар и формалном, поштовања богова престонице. Супротна пракса се сматрала државно опасном. Ово је био први ниво сукоба између државне власти и хришћана који су одбијали да учествују у градским религијским светковинама те су тако сматрани „безбожнима“ и опасним по опстанак државе. Нова вера која је задобијала све више присталица, посебно током друге половине 3. века, пореметила је до тада уобичајени однос између друштва и религије. Прихватање хришћанства је неофите (новокрштене) искорењивало из римског друштва што је сматрано и политичком праксом. Покушаји различитих императора да обнове

аутентичну римску религиозност која је временом све више губила своју „супстанцу“ имали су исте побуде. Римска државна идеологија је подразумевала нераскидиву везу политике и религије.

Други елемент римске религиозности, али и други ниво сукоба са хришћанима је био постојање религијског култа цара. Овај култ потиче са Истока где је сматрано да царска моћ има верску основу. У додиру са освојеним источним територијама у Рим су преношена схватања да се у сваком поједином владару пројављује сам бог. Римски сенат је Октавијана 27. године пре Христа прогласио Августом и божанством чиме је започео нову етапу римске верске политике. Римски цар, који је оваплоћење божанства, добија и такве алегоријске епитете као што су: *Invictus* (непобедиви), *Cosmocreator* (творац света), *Sol invictus* (непобедиво сунце) итд. Религиозни и божански култ земаљских владара био је чврст камен међаш који је неуклоњиво раздвајао јелинистичку паганску религиозност од хришћанске вере.

Нетолеранција према хришћанима

Хришћани су у Римском царству у прво време схватани као јеврејска дисидентска секта, па је и однос према њима био сличан односу према Јеврејима. И они су оптуживани да су атеисти, народ без бога који не учествује у локалним и државним култовима. Хришћани су сматрани за непријатеље људског рода и оптуживани за инцест и канибализам. У многим историјским приликама невоље Царства су тумачене као казна од стране богова због атеизма и неморалности хришћана.

Први поступак римске власти против хришћана је уследио након пожара у Риму 64. године. Иако су римски грађани сматрали да је за пожар одговоран сам цар Нерон он је кривицу пребацио на хришћане. То је био почетак прогона са жељом да се хришћани потпуно истребе. Подсетимо се да су у Нероновим прогонима страдали првоврховни апостоли Петар и Павле. У време цара Домицијана (81–96) хришћани су осуђивани због безбожништва. За покретање казног поступка било је довољно и сâмо припадање Цркви. Цареви Трајан и Адријан су такође кажњавали хришћане уколико се они ни пред судом не би одрекли своје вере. Трајан је сматрао да се баш због своје тврдокорности и несаломиве постојаности они морају казнити. Од половине 2. века са царевима Антонијем

Пијем (138–161), Марком Аурелијем (161–180) и Комодом (180–192) ситуација се нешто побољшала за хришћане, али генерално, они су својим животом и поступцима били другачији од осталих и тај њихов однос према државном, верском и друштвеном животу доживљаван је као провокација која се објашњавала њиховом мржњом и презиром према људима, што је заслуживало казну.

У првој половини 3. века бележимо дужа раздобља мирне коегзистенције и позитивне толеранције у односу на периоде прогона. Међу хришћанима се у том периоду појављује и нада у могућност коначног споразума Цркве и државе. Међутим, ситуација се драстично мења са доласком на власт цара Декија (249–251). Декије је преузео власт чврсто решен да римској империји врати стари сјај и јединство и то, пре свега, инсистирањем на старој римској религији коју је желео да очисти од свих вековних страних наноса. На том плану је он предузимао мере против хришћана које су далеко превазилазиле поступке његових претходника. Године 250. издао је едикт који је тражио да сви становници царства учествују у једној општој жртви боговима. Приношење жртава је било строго контролисано од стране државног апарата. Они који су одбијали да принесу жртве били су кажњавани. То је био највећи напад на Цркву до тада у коме су неки хришћани, да би спасили свој живот, пристајали на жртвоприношење док су други мученички пострадали за веру. Декијева владавина је била кратка, тако да није успео да оствари своје намере, а после њега је за хришћане наступило раздобље спорадичних прогона са дужим периодима мира. Од времена Галијеновог (260–268) едикта започео је период мира за хришћане који је трајао око 40 година и обухватао и прве деценије Диоклецијанове владавине. А онда је 303. године, поново са жељом за рестаурацијом староримске религије, почео најжешћи и последњи прогон хришћана. Цар Диоклецијан је наредио да се разоре све цркве које су подигнуте у претходном периоду, да се спале све књиге и да се забране сва окупљања хришћана. Цар је пред хришћане поставио само две опције – жртву паганским боговима или мученичку смрт.

Након Диоклецијанове владавине (305) на власт долазе цареви којима постаје јасно да је хришћанство у царству постало снага која се не може сломити и са којом се мора успоставити коегзистенција, те тако, преко Галелеријевог едикта из 311. године, долазимо до много познатијег Миланског едикта толеранције из 313. године чији су аутори цареви Константин и Ликиније. Овим едиктом је опозвана вековна нетолеранција према

хришћанима, а хришћанство је изједначено са свим осталим верама и култовима старог Рима. Константиново писмо управницима Истока из јесени 324. године је још бољи пример верске толеранције. Цар изражава своје симпатије према хришћанству, паганску веру осуђује као заблуду, али свакоме ко жели допушта да остане у многобожачкој вери и да следи своја уверења, а такође забрањује употребу било какве силе према онима који су остајали верни старим култовима. Религијска политика равноапостолног цара Константина је била политика верске толеранције.

Природа верске толеранције некад и сад

Као што смо могли да приметимо, о верској толеранцији можемо да говоримо у свим епохама људске историје. Она је увек актуелно питање, али ипак, постоје велике разлике у њеном разумевању од епохе до епохе, а у нашем случају од данашње епохе и епохе цара Константина.

Етимолошки реч толеранција проистиче из латинске речи *tolerare* што значи подносити, трпети. У општем смислу под толеранцијом подразумевамо спремност неке особе да подноси туђи облик живота, туђу веру или туђи поглед на свет (светоназор) иако то представља неку врсту сметње за ту особу (пасивна толеранција) или пак, активно подржавати нечији став иако се он разликује од мог става (активна толеранција). Верска толеранција се може окарактерисати као, у вери утврђени, став према ближњему. Она претпоставља моју веру али и веру мог ближњег која је различита од моје, а коју ваља толерисати било пасивно било активно. У питањима вере она се не односи на изрицање било каквог суда о истинитости неке вере или уверења. То је практичан захтев људског заједништва и саживота са људима другачијих уверења и другачије вере. Верска толеранција не покреће питање ко је у праву, то питање у оквирима верске толеранције остаје нерешено, заправо уопште се не поставља.

Овде се срећемо са још једним врло важним, рекли бисмо кључним елементом питања верске толеранције – а то је питање истине. Ово питање је у оквиру религијске мапе старог Римског царства донело хришћанство. Политеистичке религије и култови који су постојали у Римском царству нису постављали питање истине. Постојали су виши и нижи богови чији су ауторитет и снага зависили од народа или заједнице која је у њих веровала, али нису постојали истинити и неистинити богови. Питање истине се поставља у

монотеистичким, а не политеистичким религијама. И управо је питање истинитости било, и још увек јесте, у најтешњој вези са верском толеранцијом. Проблем можемо да искажемо на следећи начин: има ли заблуда право на живот и постојање? Ако хришћани непоколебљиво верују да Христос није једна од многих истина, већ Истина писана великим почетним словом, није ли онда пожељно да се сви, чак и употребом мање или веће силе приведу познању Истине. Са друге стране, уколико би се хришћани залагали за верску толеранцију или за крајњи исход верске толеранције која је апсолутна слобода вере, да ли би то значило њихово признање релативности сопствене вере и сопствене истине? На крају се целокупна проблематика може свести на дилему: истина или индивидуална слобода?

Одговор на ово питање би можда био најлакши уколико бисмо искључиво остали у оквирима Јеванђеља, али када у одговор укључимо и друштвене акценте и схватања улоге религија у различитим историјским епохама ствари се драматично компликују.

Већ смо поменули да је религија у античким друштвима била ствар заједнице, а не појединца. Данашњи појам индивидуалног права на слободу вере, али и право да се не верује, није као индивидуално право био познат антици, али ни средњовековним друштвима. У том смислу верска толеранција цара Константина није могла ништа да промени. Њој се у прошлости прибегавало у кризним тренуцима, али чим су се кризе превладавале поново је акценат био на колективу, а не на појединцу. Религија и у средњовековним друштвима има политички карактер, у смислу да је једна од њених улога и хомогенизација друштва, а за то су сви средњовековни владари и Истока и Запада били врло заинтересовани. Генијални државнички ум цара Константина је увидео да хришћанство као вера има потенцијал, а Црква као институција организацију и дисциплину која може да изврши нову хомогенизацију царства на хришћанским основама. Овај став државника ни у ком случају не искључује Константинову личну веру, напротив. Међутим, са становишта хришћана, како се друштво све више и више хришћанизује, и кад хришћанство са царем Теодосијем постаје државна вера, а посебно у периоду развијеног и касног средњег века, појављује се следеће мишљење: питање вере није само ствар појединца већ и заједнице која треба да буде јединствена и монолитна. Онда када се повређује принцип јединства заједница не само да она има права већ има и обавезу да кажњава јеретике или припаднике других вера. Тако су менталитетом већине и

политичношћу вере и сами хришћани у појединим историјским моментима, а још више власт, доводили у питање постојање и оправданост верске толеранције. То не значи да су средњовековне државе увек користиле ту могућност, али је увек постојала могућност посезања за аргументом нарушавања јединства заједнице који би оправдавао употребу силе. Из тог разлога у таквим хомогеним друштвима ми можемо током историје да пронађемо праксе верске толеранције, али тешко слободе вере, управо због акцента тих друштава на колективу, а не на појединцу. Та друштва су сматрала да када дође до конфликта између права заједнице и права појединца предност треба дати заједници.

Модерна друштва о овом, као и о многим другим питањима имају дијаметрално различит став у односу на традиционална. Она се карактеришу као плуралистичка, што и у питањима вере подразумева превагу индивидуалне слободе над колективом (што је суштина свих савремених људских права), док су према свакој „објективној“ истини скептична. Савремена плуралистичка друштва, бар теоријски, одбијају сваку идеолошку или идејну хомогенизацију друштва било да су те идеје политичког или верског карактера, и то опет због трагичног искуства 20. века у коме су две велике идеологије фашизма и комунизма извршиле потпуну хомогенизацију друштава у којима и због којих су милиони страдали.

Закључујући, а имајући у виду до сада изнесено, треба да покушамо да одговоримо на питања постављена у уводу текста о сличностима и разликама у разумевању верске толеранције некад и сад, односно у време цара Константина и у наше време, али исто тако и питање могућности прихватања верске толеранције од стране хришћана.

Од времена цара Константина културолошки друштво почиње да личи на друштво у коме ми живимо. Његов едикт о верској толеранцији је био први корак ка здравој лаичности државе као и корак ка разликовању политичке од црквене заједнице, чије темеље је сам Христос поставио. Тај први корак се односи на религијску улогу цара коју мења сама природа хришћанства. Он више није првосвештеник већ лаик под духовном влашћу клира. Тиме је политичност религије изгубила један од кључних ослонаца из антике али је, у складу са духом времена, задржала своју политичност у области хомогенизације друштва. Тај други ослонац ће историјски нестати у периоду модерности. Сумирајући, можемо да кажемо да са царем Константином и његовим разумевањем верске толеранције ступамо на пут који ће нас историјски довести до данашњег разумевања

верске толеранције и верске слободе али да, као што су и епохе различите, тако постоје и различитости у разумевању верске толеранције некад и сад.

Остаје нам још једно постављено питање, за хришћане можда најважније, а то је да ли они могу помирити захтев за истином са захтевом за верском толеранцијом, али искрено, на основу своје вере, а не на основу захтева времена које им у овом тренутку не дозвољава нетолеранцију према другим људима различитих конфесија и вера, а са којима живе заједно. Истина или оно што појединац држи за истинито, није ни толерантно ни нетолерантно. Истина никоме није нанела штету. Тек наше понашање према ближњему може бити толерантно или нетолерантно. Како је већ наглашено, толеранција оставља по страни питање истинитости нечије вере или става. Она је искључиво наш однос према другоме који другачије мисли или верује. Христос је свима који у Њега верују дао нови и непроцењиви дар познања Истине и хришћани су дужни да тај дар понуде и другима али никада насилно. Истина и насиље нису ни појмовни, а ни практични пар који би се уклапао у хришћанско разумевање сведочења и ширења хришћанства. Истина и љубав јесу тај појмовни пар и највиши гарант верске толеранције.

Разматрајући проблем односа између истине и личне слободе, давање приоритета личној слободи у односу на објективну истину, а у складу су савременим друштвеним акцентима, за хришћане треба да буде неупитно јер је дубоко јеванђелско. Приступ Истини је немогућ изван личне слободе и личног пристанка. Поверење у слободу појединца, иако носи разноврсне ризике, уз неполитичност религија у савременом друштву је теоријски и правни оквир који традиционалну верску толеранцију подижу на виши степен верске слободе. На почетку овог пута налази се Милански едикт из 313. године о верској толеранцији равноапостолног цара Константина.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Ιστορία της Ορθοδοξίας*, 2. књига, Road, Атина без године
2. *Основи социјалне концепције Руске православне цркве*, Беседа, Нови Сад 2007.
3. Марчело Пера, *Зашто се морамо звати хришћани*, Службени гласник, Београд 2010.
4. Зоран Крстић, *Православље и модерност*, Службени гласник, Београд 2012.
5. Marko Medved – Franjo Šiljeg, „О vjerskoj toleranciji u prvim stoljećima kršćanstva“, *Riječki teološki časopis*, бр. 2, 2011. 403-435